

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
6(2):36-50 (2007)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler

Bekir Koç

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara Türkiye

Özet. İslahhanelerin tüm eğitim süreci dikkate alındığında şu amaçlara hizmet ettiği söylenebilir: 5–13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyümeleri sağlanıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir fonksiyon üstleniyordu. Çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim alarak maddi açıdan da yeterli bireyler haline gelmelerine katkıda bulunuluyordu. Küçük yaşta suç işleyen çocukların büyüklerin kaldığı hapisanelere konulmayarak, cezalarını emsalleriyle birlikte İslahhanelerin kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu.

Anahtar kelimeler: İslahhane, Gayr-ı Müslim, Çocuk, Müslüman, Meslek, Eğitim

Some Observations related to the functions of Ottoman Reformatory

Abstract. Taking into account all the educational process of the reformatory, the use of the institution can be summarized as: It had enabled poor and homeless children from the ages 5 to 13 to be saved from the street and brought up in a healthy environment under the control of the State. The institution had undertaken the function of being the pilot school in the transition to a system of mixed schooling which had enabled for Muslim and Non-Muslim students to be educated together. As well as providing the children to read and write at a basic level during their education, it had contributed for them to become adequate individuals financially by receiving such an education that they had become craftsmen in popular occupations of the era as of leather trade, tailoring and shoemaking. Children who had committed crimes at an early age were prevented from being imprisoned together with adults and were detained in the reformatory with their peers. Thus, while they had served time, the environment had positively contributed to their growing up to be qualified adults.

Key words: Reformatory, Non-Muslim, Child, Muslim, Profession, Education.

I. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin model olarak aldığı Batı'da çocuklara ilişkin kurumlaşmanın -kabaca- üç aşamalı bir seyir izlediği söylenebilir. İlki, çocuğun büyüklerden farklı bir hukuku olduğunun kabul edilmesinden, çocuk mahkemelerinin kurulmasına kadar devam eden iyileştirmelerdir ki¹

¹A. Herbert Bloch and Frank T. Flynn, *Delinquency: The Juvenile Offender in America Today*, Seventh Edition, Random House, New York 1956, s.307.

bu aşamanın kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığı anayasal süreçlerle yakından ilgisi olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. İkincisi, hukuki düzenlemeler paralelinde oluşturulan, çocukların cezalarını çekerken aynı zamanda meslek sahibi üretken insanlar haline gelmelerine olanak sağlayacak ceza ve ıslahevlerinin kuruluşudur² ki bu da Sanayi Devrimi'nin sosyo-ekonomik sonuçlarıyla ve çocuk suçlarındaki artışla yakından ilgilidir. Son aşamayı ise tüm çocukları kapsayacak bakımevleri, yurtlar, sütevlere, kreşler vb. kurumların açılması oluşturur ki³ özellikle I. Dünya Savaşı'nın olumsuz koşullarından sonra hızlanan bu süreç⁴, modern sosyal yaşamın bir olgusu olarak ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti'nde her üç olgu Batı ile eş zamanlı olarak yaşanmamakla ve çok genel bir tespit olmakla birlikte, her iki kültürün çocuk koruma refleksinin kurumsal çatısını, XVIII. yüzyıla kadar, dini motifli kurumların oluşturduğu söylenebilir. Bu durum her iki medeniyetin mensup oldukları dinin korunmaya muhtaç olanlara gerekli yardımların yapılması yönündeki açık emirlerinin yerine getirilmesinin bir sonucu olduğu gibi, insani ve ahlaki kaygıların da rol oynadığı kamusal sorumluluğu gerektiren bir refleks niteliği taşımaktaydı. Batı'da manastırlar başta olmak üzere mezhep yardımlaşma kurumları ve gönüllü sosyal örgütlenmelerin üstlendiği korunmaya muhtaç çocukların sahiplenilmesi misyonu, Osmanlı'da vakıf, imaret gibi çoğu kere sivil nitelikli oluşumlar ve özellikle mahalle temelinde şekillenen sosyal yardımlaşma modelleriyle yerine getirilmekteydi⁵.

Temel dinamikleri birbirinden farklı olsa da gerek Osmanlı'da, gerek Batı'da XIX. yüzyıldan itibaren merkezi yönetimlerin doğrudan sosyal alana müdahale ettikleri görülür. Genel olarak müdahalenin gerekçeleri geleneksel kurumların bu alanlardaki işlevlerini yerine getirememeleri, liberalizmin olumsuz sonuçlarının merkezi devlet tarafından tolere edilme çabası ve pozitif devlete gidiş sürecinde meşruiyetin yeniden kurgulanması kaygılarıdır⁶.

Osmanlı Devleti'nde açılan ıslahhane ve sanayi mekteplerini bu sürecin bir parçası olarak görme olanağı olmakla birlikte, üstlendikleri misyon, yaygınlaşma seyirleri ve kurucusu özelinde, ülkenin kendine özgü sosyo-ekonomik ve politik gelişmelerinin bir ürünü olarak değerlendirmek de olasıdır. Şöyle ki ıslahhaneler ve sanayi mektepleri -dahili şubeleri tipik bir ıslahhaneydi- birkaç işlevi yerine getirmek üzere hayata geçirilmişlerdi: İlk ve en önemli işlevleri, ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin mağdur ettiği 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyütülmesinin sağlanmasıydı. Kuruluş ve yaygınlaşmalarını belirleyen ikinci işlevi, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıydı. Zira çocukların eğitim göreceklere süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim veriliyordu. Üçüncüsü, ıslahhaneler küçük suçluları da barındırdığından, çocukların cezalarını emsalleriyle birlikte kurumun kazandıracağı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu. Dördüncüsü, Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim göreceklere karma eğitim sistemine geçişte önemli bir misyon üstleniyorlardı.

²Hüseyin Sapmazlı, *Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri*, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara 1943, s.128.

³Besim Ömer, *Çocuklara Dair*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341, ss.18-24, 32-34, 36-38.

⁴Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul 1977, ss. 1549-1550.

⁵Bu konuyla ilgili olarak bkz., Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini*, (Çev. Dilek Şendil) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1585-1683)*, Sivas 1998.

⁶Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim* 92, Bahar 2002, ss.11-12.

II. ISLAHHANELERİN KURULUŞU VE MİTHAD EFENDİ'NİN ROLÜ

Islahhanelerin misyonuna geçmeden önce kurucusu ve ilk kurulduğu bölgeye ilişkin bir arka-plan verme zorunluluğu vardır. Konuya katkı sağlayacağını umduğumuz için öncelikle Midhat Paşa'nın, kendi yetenekleri ve hümanist kaygıları dışında, neden geniş toplum kesimlerine yönelik –ıslahhane ve sanayi mekteplerinin de dâhil olduğu- projeler geliştirip başarılı olduğuyula ilgili kısa bir mesleki arka-plan vermek istiyoruz.

Islahhanelerin kurulduğu bölgeyi -aslen Rusçuklu olan- babasının Vidin ve Lofça'daki naiplik görevi nedeniyle on iki on üç yaşlarındayken tanıma fırsatı bulan Midhat Efendi, Bâb-ı Âli'nin merkez kalemlerinde ve çeşitli taşra memuriyetlerinde görev aldıktan sonra Şubat 1850'de meslek yaşamında belirleyici bir rol oynayan Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na geçiş yapmıştı. Görevi boyunca Rifat, Reşit, Âli, Fuat ve Rüşti Paşalarla yakından çalışma imkânı bulması dönemin sorunları, çözüm önerileri ve uygulamada karşılaşılan güçlükler konusunda doğrudan bilgi sahibi olmasını sağlayacaktı⁷. Özellikle 1850'den sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de kurulan Husûsî Komisyon'daki deneyimleri⁸, yöneticiliğinde ayrı bir öneme sahipti. Dönemin Tanzimat önderlerinin bulunduğu komisyonda, Balkan devletleri olma yoluna girmiş bölgelerin yeniden merkeze sıkı bir şekilde bağlanmasının yolları tartışılıyor ve bölgedeki Rus nüfuzunun etkisiz bırakılması konusunda karşı projeler üzerinde mesai harcanıyordu. Midhat Efendi, 1854 yılından sonra bölgeye birçok defa giderek komisyonun kararlarını uygulamak konusunda önemli başarılarla imza atmıştı⁹.

1858 yılında yaptığı altı aylık Avrupa seyahati de konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira Paris, Londra, Viyana ve Brüksel'in model aktarımının önemli kentleri olması ona benzer kurumları Osmanlıda da açmak konusunda bir fikir vermiş olmalıydı¹⁰. Seyahatten sonra atandığı dönemin en prestijli kurumlarından Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği de ayrıca dikkate değerdir¹¹. Küçük çaplı bir yasama meclisi olarak görev yapan Meclis-i Vâlâ'nın; devlette köklü reformların yapılması yönündeki girişimleri, halkın yönetime katılması adına giriştiği uygulamaları, gayr-i Müslimlerle Müslümanların birlikte yaşayabilecekleri bir hoşgörü ortamının yaratılmasına ilişkin çabaları, toplumdaki adalet duygusu ve refahın artırılması yönündeki çabaları meslek yaşamının önemli ilkelerinden olacaktır.

Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği'nden 4 Şubat 1861'de Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa, bölgeye ilişkin merkezde olgunlaşan önerileri yeniden formüle etmiş ve iki aşamalı bir plan geliştirmişti. İlki, bölgede asayişin sağlanarak gündemden düşmesini sağlayacak güvenlik, vergi adaleti gibi acil önlemlerdi ki, bu konularda kısa sürede önemli başarılar elde edilmişti. İkinci aşama, çatisını Osmanlılık anlayışının oluşturduğu, bölgenin elde kalmasını sağlayacak-büyük devletlerin faaliyetlerine direnç ve karşı faaliyetleri de içeren- sosyo-ekonomik açılımlar taşıyan uzun vadeli projelerin uygulanmasıydı.

Merkezî Hükümet ya da Merkez Odası ve Meclis-i Muvakkat adıyla hayata geçirdiği meclisler, geniş halk kitlelerinin devletle yeniden barışmaları konusunda önemli bir fonksiyon üstlenmişlerdi. Vilayet Nizamnamesi'nin ilk uygulandığı yönetim biriminin valiliğini yaptığı

⁷Tabsıra-i İbret, s. 6.

⁸Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s.74.

⁹BOA. A.MKT. NZD, dosya no:218, gömlek no:81; BOA. A.MKT.NZD, dosya no:220, gömlek no:47; BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653.

¹⁰Model aktarımı dışında ıslahhanelere ilişkin etkileşimin kanalının –somut olarak- dönem devlet adamlarının bu ülkenin infaz kurumlarıyla ilgili izlenimleri olduğu anlaşılıyor. Midhat Paşa tarafından kaleme alınan ve ıslahhanelerin nasıl bir süreçte kurulduğunun tasvir edildiği *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat* (ss.193–194) adlı resmi metin ile *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, (s.19) adlı anılarında, 1858 yazında gerçekleştirdiği seyahate dikkat çekmekte ve bir çok ülkede çocuklara özgü kurumların varlığından bahsederek, Osmanlıda da açılımasının insanlığın ve medeniyetin gereklerinden olduğunu özellikle vurgulamaktaydı.

¹¹BOA., A.DVN, dosya no:35, gömlek no:20.

Tuna olması ve çok başarılı sonuçlar alınması projelerin uygulanabilirliğini artıran önemli gelişmeydi. Sosyo-ekonomik işlevi tartışma götürmez olan diğer projesi Memleket Sandıkları idi¹². Ancak öncesinde Midhat Paşa ilk olarak isyanlarda etkin rol oynayan çiftçilerin iki yıllık vergi borçlarının affedilmesi yönünde çabalara girişmiş; vergilerin âdil dağıtımına özen göstermiş ve gospodarların çiftçi üzerindeki haklarını kısıtlayarak mevcut borçların gerçekleri yansıtmayı yansıtmadığı konusunda bir komisyon aracılığıyla inceleme yaptırmıştır. Komisyonun abartılı bulduğu borçların kimisini iptal ettirmiş, kimisi için de yeni oranlar tespit ettirmiştir. Bu tür önlemlerin köylülerin merkezi otoriteyle olan bağına güçlendirmesinde yeterince etkili olmadığını görerek, çiftçilere ucuz kredi kullandırmak üzere anılan yardımlaşma sandıklarını kurmuştu. Sandık özellikle hasat sezonunun iyi geçmediği yıllarda tefecilerden borç alarak yaşamlarını sürdürmeye çalışan köylüler için umut kaynağı olmuştu. Çiftçi sandığı uygulamasının başarılı olması ve yaygınlaşması üzerine Midhat Paşa şehir ve kasabalarda yaşayan halka yönelik olarak Rusçuk'ta Emanet Sandığı'nı hayata geçirmiştir¹³.

Söz edilecek diğer proje, Tuna vilayet matbaası ve orada yayımlanan vilayet gazetesidir. Matbaa, basım faaliyetleriyle okul ve kiliselerin temel kitaplarını ücretsiz olarak, tüccarın taleplerini ise Avusturya ve Rusya matbaalarına göre %10 daha ucuza sağlamaktaydı. Yayım faaliyeti olarak da Türkçe ve Bulgarca haftalık yayımladığı Tuna/Danube gazetesini devreye sokmuştu. Bu son proje de kısa sürede tüm vilayetlerde yaygınlaşma eğilimi gösterecek, ifade özgürlüğü başta olmak üzere ülkenin yazın, eğitim ve kültürüne önemli katkılar sağlayacaktı.

Projeler incelendiğinde her zaman ikili bir amaca hizmet ettikleri görülür. Meclis uygulamaları hem halkın yönetime katılması için kullandığı aparatlar hem de uzun vadede meşrutî sisteme giden yolda yerel bazda girişilmiş denemelerdi. Çiftçi yardımlaşma sandıkları, temelde köylü sınıfının sömürülmeden yaşam sürebilecekleri bir yardımlaşma fonu olarak hizmet vermekle birlikte, piyasaların ihtiyaç duyduğu Batı tarzı finansman kurumlarının ilkiydi de. Tuna vilayetinde kurulan matbaa, bir yandan büyük devletlere karşı yürütülen propaganda da etkin bir rol oynarken, diğer yandan vilayet matbaa ve gazetelerinin yaygınlaşmasını sağlayarak ülke basım-yayımlarına ciddi katkılar sağlıyordu. İslahhane projesiyle gayr-i Müslimlerin de içinde bulunduğu yüzlerce çocuk devletin himayesinde zararlı etkilerden uzak tutulurken; mezuniyetten sonra da bir mesleği sürdürebilecek düzeyde bilgi edindiklerinden, Osmanlı iç pazarını tehdit eden yabancı metallerin karşısına yerli üretime hizmet etmeye aday kalifiye bir sınıf oluşturuyorlardı.

Yukarıda çizilen genel çerçevede dışında ıslahhanelerin kuruluş sürecinde Midhat Paşa'nın somut katkısına ilişkin şunları söyleme olanağı vardır: Gerek Niş ıslahhanesi gerek Tuna valiliği sırasında hayata geçirdiği Rusçuk ve Sofya ıslahhaneleri ve yine Rusçuk'ta açmış olduğu kızlara özgü ıslahhanenin finansman, hukuki mevzuat, bina, teşrifat, atölye, öğrenci kaydı ve kurumun işleyiş esaslarının belirlendiği İslahhaneler Nizamnamesi bizzat Midhat Paşa'nın özel gayretlerinin sonucudurlar. Yine 1868 Martında Şura-yı Devlet Başkanı olarak İstanbul'a çağrıldığında ıslahhanelere özel bir ilgi göstermiş dâhili şubesi tipik bir ıslahhane olan İstanbul Sanayi Mektebi'nin açılmasını sağlamıştır. Yine kızlara özgü olarak İstanbul İnas Sanayi Mektebi de Paşa'nın eseridir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk 6 ıslahhanenin kuruluşuna bizzat nezaret etmiş; Şura-yı Devlet'teki görevi sırasında da bu konuda önemli çabalar sarf etmiştir. Yine Sadrazamlık yaptığı dönemde de bu konuda yeniden bir kampanya başlatmış ve özellikle sanayi mekteplerinin açılması konusunda vilayetlere tavsiyelerde bulunmuştur.

¹²Memleket Sandıklarıyla ilgili bir değerlendirme için bkz: Seçil Akgün, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara 1986, ss.185-201

¹³Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç* 18(2004), ss.407-415; İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilâyet Yönetiminde Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara 1986, s.228.

III. ISLAHHANELERİN İLK İŞLEVLERİ

Bu çalışmaya konu olan kurumların ilk misyonlarıyla ilgili kısaca şunları söyleme olanağı vardır. Çocuğun, giyim-kuşamı başta olmak üzere, birçok alanda küçük yetişkin olarak algılandığı Osmanlı toplumunda çocukların -özellikle kimsesizlerin- korunması ve yetiştirilmesi kamu vicdanının ortak sorumluluğuna, dolayısıyla ülkenin yöneticisine ve onun taşrada adaletle ilgili fonksiyonunu üstlenen kadırlara ödev olarak verilmişti. Kadılar bu fonksiyonu, hayırsever kişiler ve dini motifli organizasyonlar aracılığıyla yerine getirirlerdi¹⁴. Ancak XIX. yüzyılda yaşanan önemli bir gelişme hayırsever yardımların ve klasik sosyal organizasyonların mevcut çabalarından daha fazlasını gerektirecek sonuçlara yol açmıştır.

Sözü edilen olay, olumsuz sonuçları özellikle çocukları etkileyecek olan göçlerdir. Bu nedenle merkezi devletin faaliyete geçirdiği ıslahhaneler ve ıslahhane benzeri kuruluşlarla göç arasındaki ilişkiye dair kısa bir değerlendirme yapma gereği vardır¹⁵. Genel olarak göçleri, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Balkanlara ve Anadolu'ya yapılan göçlerle sözü edilen savaş da dahil olmak üzere, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrası daralan Osmanlı topraklarından ağırlıklı olarak Anadolu topraklarına yapılan göçler olmak üzere iki döneme ayırmak yanlış olmaz. İlk aşama göçlere, Rus yayılcılığının bir sonucu olarak ülkelerini terk etmek zorunda kalan Kırım ve Kafkasya'dan gelen Tatar ve Çerkesler damgasını vurmuşlardır. İkinci aşamadaki göçler ise milliyetçilik hareketleri ve imparatorluğun tasfiye süreciyle beraber ilerleyen savaşlar sonunda, başta Balkanlar olmak üzere, yurtlarını terk etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun daralan Osmanlı topraklarından Anadolu'ya iskân edilme sürecinden oluşur.

Göçmenlerin toplam nüfusu ile ilgili elde çok net rakamlar olmamakla birlikte, Kırım göçmenlerinin 500 bin civarında olduğu, Kafkas göçmenlerinin ise 700 bin ile 1 milyon arasında değiştiği görülür. Bu rakama Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın da yer değiştirmeye zorladığı kitleler eklenirse, çok net olmamakla birlikte, 4 milyon civarında göçmenin Anadolu topraklarına geldiği söylenebilir¹⁶.

500 bin civarındaki Tatar ve Çerkes'in Balkanlara iskân edilmesiyle, ilk ıslahhanelerin bu bölgede kurulması arasında doğrudan bir ilişki gözlenmektedir. Özellikle 1861-62 yılları arasında yığınsal bir nitelik kazanan göçte, Çarlık rejiminin gayr-i insani uygulamaları, yol koşullarının olumsuzluğu ve iskân sırasındaki aksaklıklar önemli insan kayıplarının yaşanmasına neden olmuş, anılan tarihlerde kimsesiz çocuklar artık sokaklarda fark edilir hale gelmişti. Çocukların maruz kaldığı sefaletin göçmenlerin ağırlıklı olarak iskân edildikleri Niş ve Tuna valiliklerinden gelen yazılara da¹⁷ yoğun olarak yansımından kısa bir süre sonra Bâb-ı Âli, klasik sosyal organizasyonlar yerine devlet destekli ve Batı tarzı yapılanmalara gitme zorunluluğu duymuştur.

¹⁴Kadıların belirli bir mal varlığı olan yetim çocuklarla ilgili vasi tayini vb. şer'i görevleri her dönem devam etmekle birlikte, makaleye konu yapılan ıslahhanelerdeki çocukların -büyük bir çoğunlukla- tescile konu olacak bir varlıklarının olmadığı muhakkak altınının çizilmesi gerekir.

¹⁵Genellikle dikkatten kaçan ıslahhanelerle göç arasındaki ilişkiye dair yukarıda yapılan değerlendirmeden, ıslahhanelerin öğrenci profilinin tamamının göçmen çocuklardan oluştuğu sonucu çıkarılmamalıdır. ıslahhaneler açıldığı vilayetin yerleşim birimlerindeki kimsesizleri, bir yakını olsa bile çocuklarına bakacak maddi ve fiziki olanaktan yoksun çocukları öncelikle himayesine almaktaydı. Dilencilik yapan veya serseriliğe heves eden çocuklar ile fakir aile çocuklarından işsiz olanlar yine kurumun öncelik verdiği öğrenci profilini oluşturuyorlardı.

¹⁶Göçler ilişkin olarak bkz., Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison 1985; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993; *British Documents on Ottoman Armenians*, Ed. Bilal N. Şimşir, Ankara 1983-1990; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892, vol. I, s. XVI- XVII; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, Chicago 1980; Mark Pinson, *Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War, "Etudes Balkaniques"*, Sofia 1972, no: 3.

¹⁷BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735; BOA. İrâde, Dahiliye 36231; Takvim-i Vekâyi, Def'a 891, 15 Cum'ade'l-ülâ 1284/M.14 09 1867.

Göçlerle ıslahhaneler arasında doğrudan bir ilişki olmasına karşın, hangi ıslahhanede kaç göçmen çocuğun barındırıldığı konusunda istatistiksel bir veri elde etme olanağı yoktur¹⁸. Ancak taşradan merkeze gönderilen yazılarda ve özellikle yardım toplamak için gazetelere verilen ilanlarda, göçmen çocuklarına özel bir vurgu yapılması, göçlerle bu kurumlar arasında önemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir¹⁹.

Niş, Rusçuk (biri kızlara özgü olmak üzere iki adet), Sofya, Bosna, Yanya, Edirne, Girit ve Selanik'te açılan ıslahhaneler, Balkanlara yerleştirilen çocuklara kucaklarını açarken; Bursa, İzmir, İstanbul, Sivas, Konya, Adana, Kastamonu, Kudüs, Şam, Halep ve Beyrut'ta açılan ıslahhaneler de Anadolu ve diğer bölgelere yerleştirilen çocuklara ev sahipliği yaptığı anlaşılıyor²⁰.

Göçlerin ikinci dalgasında temel uğrak yerinin İstanbul olması ve ıslahhane benzeri kurumların yaygınlık kazanmaya başlaması, çocuklarla ilgili olumsuzlukları nispeten telafi eden hususlardandır. 93 Harbi süresince (Temmuz 1877-Eylül 1879) 400 bin göçmenin akın ettiği başkent halkı ve yöneticileri -diğer kentlere göre daha geniş olanaklara sahip olmanın da verdiği avantajla- maddi-manevi büyük bir dayanışma sergileyerek; mağdurları ve özellikle çocukları koruma konusunda önemli bir çaba göstermişlerdir. Muhacirin Komisyonu'nun koordinasyon görevi üstlendiği bu olağanüstü süreçte göçmenler cami, medrese, okul, tekke, han hatta saraylara, bunlar yetmeyince uygun konaklara, yalılara ve evlere yerleştirilmiştir. Bakacak kimsesi ve geliri olmayan dul kadınlarla yetim ve öksüz çocukların bir kısmı, Gülhane'deki Kırmızı Kışla'da geçici olarak hizmete açılan Muhacirin Dul ve Eytamhanesi'ne yerleştirilmiştir²¹.

Aynı dönemde merkezi yönetim İstanbul'da korunmaya muhtaç insanları himaye edebilecek daimi bir kurum açmak için çabalara girişmişse de bin kişi kapasiteli Darü'l-aceze'nin hizmete girmesi için 1896 yılını beklemek gerekecektir²². En uzun soluklu hayır kurumlarından olan Darü'l-aceze, İstanbul'da mukim muhtaç insanlara yönelik olarak açılmasına karşın, göçlerin ikinci dalgasında önemli hizmetler vermiştir.

Yine İstanbul'da 1903 yılında hizmete açılan ıslahhane benzeri çocuk koruma kuruluşu olan Darü'l-hayr-ı Âli'nin de bu süreçte önemli bir kurumsal misyon üstlendiği söylenebilir. 1890'lı yıllarda şiddetlenen Ermeni olayları sırasında yetim kalan ve uluslararası politika malzemesi haline gelen Ermeni çocukları himaye için açılan bu kurum²³, daha sonra aralarında göçmen

¹⁸Örneğin, Niş ıslahhanesinin 150 öğrencisinin, Rusçuk ıslahhanesinin -doluluk oranını zorladığı 1867'li yıllarda- 300 öğrencisinin, Sofya ıslahhanesinin 200 öğrencisinin veya Bosna ıslahhanesinin 100'e yakın öğrencinin ne kadarının bölgedeki kimsesiz çocuklardan ne kadarının göçmen çocuklardan oluştuğunu tespit etmek oldukça güçtür. Belge ve salnamelerde Müslüman çocuklar *Müslim Şakird/talebe* başlığı altında verilirken, Müslüman olmayan çocuklar da *Hristiyan ya da gayr-i Müslim şakird/talebe* başlığı altında yine çok az olan Yahudi öğrenciler de yine dini bir tanımlama ile *Yahudi şakird/talebe* verilmesi sayısal bir veri elde etmenin önündeki temel güçlüktür. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 1-10; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a 1-13; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194.

¹⁹Göçmen çocuklarla ıslahhane arasındaki ilişkinin net olarak görülmesine olanak veren örneklerden biri İzmir ıslahhanesidir. Valilikten Mabeyn'e yazılan bir arzda "ilk aşamada ıslahhanelere yerleştirilen yetim ve kimsesiz göçmen çocuk sayısının 212'yi bulduğu, henüz göçmen mahallelerindeki muhtaç çocuk sayısının tespitinin bitirilememesinden dolayı kaç çocuğun daha ıslahhanelere yerleştirileceğinin kesin olmadığı" dile getirilmektedir. Bkz., BOA.Y.PRK.BŞK., 1/49.

²⁰*Salnâme-i Vilâyet-i Tuna Def'a 1-10; Salnâme-i Vilâyet-i Bosna Def'a 1-15; Salnâme-i Vilâyet-i Yanya Def'a 1-8; Salnâme-i Vilâyet-i Selanik Def'a 2-20; Salnâme-i Vilâyet-i Edirne 1-28; Salnâme-i Vilâyet-i Girit Def'a 1-2; Salnâme-i Vilâyet-i Adana Def'a 1-25; Salnâme-i Vilâyet-i Bağdat Def'a 1-21; Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut Def'a 1-7; Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır Def'a 1-20; Salnâme-i Vilâyet-i Haleb Def'a 1-22; Salnâme-i Vilâyet-i Hüdevendigâr Def'a 2-34; Salnâme-i Vilâyet-i Suriye Def'a 4-32; Salnâme-i Vilâyet-i Sivas Def'a 1-16; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu Def'a 2-18; Salnâme-i Vilâyet-i Aydın Def'a 2-25.*

²¹Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul 1996, ss.7-8.

²²Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s.57.

²³Nadir Özbek, "İkinci Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Darülhayr-i Ali," *Tarih ve Toplum*, Ocak 1999, ss. 11-20.

çocukların da olduğu Müslüman çocukların ağırlıkta olduğu bir koruma kuruluşu haline gelmiştir.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın çocuklara yönelik olumsuz etkilerini telafi için kurulacak olan en dikkate değer kurumlar olan Darü'l-eytâm (1914) ve Himaye-i Etfâl Cemiyeti (1917), diğer cemiyetlerin ve büyük ölçüde teknik okullar haline gelen ıslahhanelerin korunmaya muhtaç çocuklarla ilgili misyonunu üstlenir hale geleceklerdir.

Göçler sonucunda korunmaya muhtaç durumda kalan çocukların toplam sayısına ilişkin güvenilir bir rakam verme olanağı maalesef yoktur. Ancak mağdur çocukların ıslahhanelere yerleştirilenlerin epey üzerinde olduğunu söylemek büyük bir öngörü olmaz. Yukarıda anılan kurumlara yerleştirilmeyen çocukların akraba ve hayırseverlerin yanlarına verildikleri ve yaşları müsait olanların özellikle askeri kurumlara ait eğitim ve üretim birimlerine alındıkları gözlenmektedir. Yine İstanbul'daki belli başlı hastanelerin –özellikle kimsesizlere kucak açan-acezehanelerinin de bu süreçte önemli bir misyon üstlendikleri söylenebilir²⁴. Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) önemli bir ivme kazanan sivil girişimlerden hatırı sayılır bir kısmının uğraşı alanının hayır işleri olması²⁵, merkezin bu konudaki çabalarına ciddi katkılar sağlamıştır. Özellikle Müslüman çocukları himaye için peşpeşe kurulan birçok cemiyet bu konuda önemli bir misyon üstlenmiştir²⁶.

IV. EĞİTİM-ÖĞRETİM VE İKTİSADİ İŞLEVLERİ

Islahhanelerin kuruluş ve yaygınlaşmasını belirleyen ikinci olgu, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıdır ve kısa bir arka-plan ve durum tespiti için kısaca şunlar söylenebilir: Avrupa emperyalizminin Osmanlı ekonomisini ve siyasal bütünlüğünü tehdit etmeye başladığı 1830'lu yıllarda nezaretler üstü ve ihtisas meclisleri aracılığı ile sürdürülecek kalkınma programının en temel amacı, Batı'yı avantajlı kılan koşulların Osmanlıda da yaratılmasıydı²⁷. Bu çerçevede ilk defa 1838 Ağustosunda Meclis-i Umûr-ı Nafia korunmaya muhtaç çocuklar için iki Gureba Mektebi açılmasını gündeme getirmiştir²⁸. Yine aynı kaygıların sonucu olarak 1848 yılında Zeytinburnu Sanayi Mektebi hayata geçirilmeye çalışılmıştır²⁹.

Çözülen lonca sisteminin yerine ikame edilebilecek ve Batı üretim teknolojilerini de takip ederek kalifiye eleman yetiştirecek diğer önemli teşebbüs, 1863 yılı başlarında hizmete sokulmaya çalışılan İstanbul Islah-ı Sanayi Mektebi'yd³⁰. Öğrencileri arasında fakir ve kimsesiz çocukların da bulunacağı söz konusu eğitim kurumu tasavvur aşamasında kalsa da bu konuda yürütülen çalışmalar merkezin her zaman bu tür kaygılar içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

²⁴1892 yılında Haseki Nisa Hastanesi'nin ev sahipliği yaptığı 105 bakıma muhtaç insana ek olarak 40 kadar kız ve erkek yetim çocuk barınıyordu. Nuran Yıldırım, *a.g.e.*,s.7.

²⁵Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı sivil yardımlaşma cemiyetince 1873 yılında faaliyete geçirilen Darü'sşafaka'nın bu süreçte özel bir yeri vardır. Ortaöğretim düzeyinde eğitim veren bu kurum, başta şehit çocukları olmak üzere çok fakir aile çocuklarına ve göçmen çocuklarına ev sahipliği yapmış ve çok başarılı bir eğitim süreci geçirmiştir. Aylin Koç, "Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul 2003, ss.183-193.

²⁶BOA. DH.UMVM 114/55; BOA. DH.UMVM 96/51; BOA. DH.UMVM 70/27;

²⁷Meclislerle ilgili olarak bkz.: Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy Ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

²⁸Konuyla ilgili meclisler arası yazışmalar ve layiha metni için bkz., Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat Ve İcratı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, ss.6-10.

²⁹Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", (Çev., Yavuz Cezar), Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.s.474.

³⁰Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İSOD*, sayı 35, Ocak 1969, ss.20-22.

Bâb-ı Âli'nin bu kurumun hayata geçirilmesindeki amacını -daha önceki tecrübeler de göz önünde tutularak- bizzat Midhat Paşa tarafından kaleme alınan kurum nizamnamesinde çok açık görmek mümkündür. Hukuki metne açık olarak yansıyan temel husus, korunmaya muhtaç çocukların kurumda sağlıklı bir şekilde büyümeleri sağlanırken; aynı zamanda onların ülke kalkınmasına da katkıda bulunacak donanımlı bireyler olarak mezun edilmeleriydi³¹.

Islahhanelerde okuma-yazma, dini bilgi ve basit hesaplama dersleri dışındaki derslerin ağırlığını, dönemin popüler mesleklerinde verilen pratik dersler oluşturmaktaydı. Çocukların sabahları iki saat öğrenci, günün önemli bir bölümünde ise öğrenci-işçi olarak eğitilmeleri ve bir üst sınıfa geçme konusundaki temel ölçütün sanat derslerinden olması, kurumun ekonomik kaygılarına tercüman olan uygulamalar olarak göze çarpmaktadır³². Anılan kurumlar dericilik, dokumacılık gibi geleneksel sanatların devam ettirilmesi dışında, matbaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgahları ve dikiş makinesi gibi araç-gereçlerin üretimi ve tamiri alanında, yeni mesleklerde piyasanın ihtiyaç duyacağı kalifiye elemanlar yetiştirilmesi konusunda önemli bir misyon üstlenmek üzere hayata geçirilmişlerdi.

Mezuniyet sonrası teşvikleri de kalkınma çabaları ve ekonomik fonksiyonla ilişkilendirmek mümkündür. Zira üçüncü sınıftan itibaren işlenen ürünlerin satışından her öğrenciye bir pay ayrılıyor ve biriken para mezuniyet sonrası iş planları için saklanıyordu. Islahhanenin kurumsal desteğinin ve ilişkisinin mezuniyetten sonra da devam etmesi anlamına gelen bu uygulamada, öğrencilere iki alternatif sunulmaktaydı. İlki, biriken paralarını alarak yine ıslahhanede günlük bir ücret karşılığında çalışmaya devam etmeleri, ikincisi bir işyeri açmak isteyenlere ödünç sermaye verilmesi³³. İkinci alternatifi tercih ederek iş hayatına atılacak çocuğa verilen paranın üretime dönüşme aşamalarında ıslahhane idaresi yine etkin rol oynamıştır³⁴.

Kalkınma çabalarına ıslahhane ve sanayi mektebi mezunlarının nasıl bir katkıda bulunduğuyla ilgili kısa bir tahlil yapmak gerekirse şunlar söylenebilir. Yaygınlaşma seyri açısından zirvede buldukları 1880'li yıllarda ortalama bir ıslahhanedeki öğrenci sayısı 100 ila 300 arasında değişmekle birlikte uç örnekler de yok değildi: Örneğin, Beyrut ve İstanbul Sanayi Mektebi'ndeki öğrenci sayısı 500 civarındayken, Diyarbakır ıslahhanesi 50 kişiden oluşuyordu. Toplam olarak anılan tarihlerdeki ıslahhane ve sanayi mekteplerinin dâhili şubelerindeki öğrenci sayısı 2500–3000 civarındaydı. Dönem dönem sayıları değişmekle birlikte en az anılan rakam kadar da sanayi mekteplerinin harici şubelerinde gündüz eğitim alan yetişkinler bulunmaktaydı. Öğretim süresi 5 yıl olan ıslahhane ve sanayi mekteplerinin yıllık mezun sayısının ortalama 1000 kişi olduğu farz edilebilir. Bu mezunların ülke ekonomisine kalifiye eleman olarak kazandırılması, dönemin yönetim birimlerindeki işyeri sayıları dikkate alındığında hatırı sayılır bir rakamı ifade eder. Mesela ortalama bir Osmanlı vilayet merkezindeki (Adana, Kastamonu hatta Bağdat) destgah sayısının anılan tarihlerde ellilerin altına düşmesi ve ortalama çalışanların da 1–5 arasında değişmesi bu sayının dikkate değer olduğunu göstermektedir³⁵.

³¹Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstür*, I. Tertip, II. Cilt.; Ayrıca bkz., Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, s.19; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194; Faik Reşit Unat, "Niş ıslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114(Ağustos 1962), ss.5-6.

³²Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstür*, I. Tertip, II. Cilt, 46 ila 50. maddeler.

³³Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstür*, I. Tertip, II. Cilt, 52. madde.

³⁴Her iki alternatifi tercih etmeyerek mesleğini piyasada icra etmek isteyen çocuklara verilen destekler konusunda sadaretin ilgililere yazmış olduğu bir emirname tipik bir örnek olabilir. Yazıda özellikle sanayi mekteplerinden mezun olmuş yetim çocukların Rumeli ve Anadolu'da inşa edilen demiryollarında, Şirket-i Hayriye'de ve diğer devlet fabrikalarında öncelikle olarak işe alınması emrediliyordu. BOA.İ.D., 65852.

³⁵BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735; BOA. DH.UMVM.,114/55; BOA. DH.UMVM., 96/51; BOA. DH.UMVM., 70/27; BOA. Y.PRK.BŞK., 1/49; BOA. A.DVN., dosya no:35, gömlek no:20; BOA. AMK.MHM., 441/36; BOA. A.MKT. MHM., 334/65; BOA. İrade, Dâhiliye 50047; BOA. İrade, Dâhiliye 42096; BOA. İrade,

Çocuklara verilen pratik sanat derslerinin vilayetlerin hammadde ve diğer üretim özelliklerine göre belirlenmesi hem pragmatik hem de oldukça bilinçli bir program izlendiğini göstermektedir. Örneğin Adana'daki ıslahhane ağırlıklı olarak dokumacılık ve yan ürünleri üzerinde yoğunlaşırken, Kastamonu ıslahhanesi ahşap ürünlerinde, Diyarbakır ıslahhanesi İran şalı ve yöresel giyim imali ve dikiminde, İzmir ve İstanbul ıslahhaneleri, matbaa, madensel üretim ve makine imali alanlarına ağırlık vermektedir. ıslahhanelerdeki meslek derslerinin -eğer kuruma ait atölye yoksa- genellikle kentteki işyerlerinde yapılması, çocukların hem piyasayla ilgili bilgi edinmelerine hem de sosyal yaşamın içinde yetişmelerine olanak sağlamaktaydı. Kurumun kendi atölyesi varsa terzi, kunduracı, marangoz, kilim ustası, urgancı, dikiş makinesi tamiri ustası ücretle istihdam edilmekte, çocukların ilgi alanına göre 10'ar-20'ser gruplar halinde ustalarının nezaretinde günün önemli bir bölümünde becerilerini geliştirerek üretim yapmaktaydılar. Çocukların meslek öğrenmekle ilgili becerileri dönem dönem gazetelere de yansıtılarak, hem teşvik hem de halkın kuruma olan yardım ve ilgisi sıcak tutulmaktaydı. Örneğin İzmir ıslahhanesi matbaa şubesindeki öğrencilerin kendilerinin dizgisini yaptıkları ve padişaha ıslahhaneyi kurduğu için teşekkürlerini ilettikleri bir belge gazetede tam metin olarak ilan edilirken, Tuna vilayetindeki çocukların kendi aralarında ayakkabı imal etme yarışması düzenledikleri ya da dönemin önde gelen bürokrat ve eşrafının ıslahhaneleri gezerken, çocukların yeteneklerine hayran kalarak, önemli miktarda bağışta bulduklarına ilişkin haberler sık sık gazetelere yansımaktaydı. Yine gazetelerde özellikle erkeklerin eğitim gördükleri ıslahhanelerin matbaa, çarkçı, makine, metal üretim şubesinden mezun olanlara işe girme konusunda öncelik verildiği, kızlara özgü ıslahhane mezunlarının da dokuma fabrikalarınca tercih edildikleri dikkat çekmekteydi. ıslahhaneleri bitirerek diploma alan eski öğrencilerin usta olarak kurumlarda görev aldıkları gazetelerde övgüyle dile getirilen hususlardandı.

Hemen belirtmek gerekir ki, çoğu kere ıslahhanelerin sosyal ve ekonomik fonksiyonlarını hakkıyla ifa etmeleri, vilayetin üst düzey yöneticilerinin ilgisine muhtaç durumdaydı. Bu konuda Şam ıslahhanesi tipik bir örnek olabilir. 1900'lü yılların başına kadar ıslahhane müdürü, imalat ve zabıta memuru ile birkaç usta ve 65 öğrenciden oluşan kurum aynı yılın başında ıslahhane idaresine valinin de girmesiyle, musiki muallimi ve berber olmak üzere birçok sanat dalında yeni ustalara kavuşmuş ve kısa sürede öğrenci sayısı 130'lara yükselmiştir³⁶. Yöneticilerin ıslahhane komisyonunda yer almadıkları yerlerdeki ıslahhaneler usta çeşitliliği ve olanaklar açısından oldukça vahim durumdaydı. Yöneticilerin hemen hemen her dönem özel ilgi gösterdikleri İstanbul, İzmir, Kastamonu, Beyrut, Diyarbakır, Yanya, Rusçuk, Sofya, Niş gibi ıslahhaneler öğrenci sayısı, verilen harçlık/elbise, atölye ve üretim oranı açısından ülkenin en iyi ıslahhaneleri konumundaydı.

Öğrencilerin öğrenim görürlerken kendi kurumlarına da üretimleriyle ciddi katkılarda buldukları anlaşılıyor. Ortalama 300 kişinin kaldığı bir ıslahhanenin yıllık ortalama

Dâhiliye 36231; BOA. İrade, Dahiliye 41114; BOA. İrade, Dâhiliye 41128; BOA. İrade, Dâhiliye 40838; BOA. İrade, Dâhiliye 41580; BOA. İrade, Dâhiliye 65852; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 14/629; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 8/412; BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 13/610; BOA.DH.MB.HPS., 34/97; BOA.DH.MB.HPS., 158/37; BOA.DH.UVM., 167/14; BOA.DH.MB.HPS., 78/36; BOA. A.MKT. NZD., dosya no:218, gömlek no:81; BOA. A.MKT.NZD., dosya no:220, gömlek no:47; BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 746; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 752; *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 891; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1289-1290, Def'a 5, 6; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, H.1290-1291, Def'a 8-9; *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, H.1286-1323, Def'a 1-20; *Salnâme-i Vilâyet-i Yanya*, H.1291-1292, Def'a 2; *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut*, H.1322, Def'a 5; *Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, H.1288-1302, Def'a 2-12; *Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu*, H.1287-1317, Def'a 2-20; *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, H.1297, Def'a 2; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye* H.1316-1321.

³⁶*Salnâme-i Vilâyet-i Suriye* 1318/1900 Def'a 32.

masrafının 150-200 bin kuruş civarında olduğu ve bu rakamın 70-80 bin kuruşluk kısmının öğrenci üretimlerinden karşılandığı görülmektedir³⁷.

Islahhanelerdeki üretimin 70-80 bin kuruşluk bölümünün öğrenci performansı ile elde edilmesine yönelik çabalarda ıslahhanenin özel statüsünün de katkıda bulunduğu kuşku yoktur. Islahhanelerin bulunduğu yöreler ve başkent halkı hayır kuruluşu olarak gördüğü ıslahhane ürünlerine özel bir ilgi göstermiş; genellikle resmi kuruluşların birçok ihtiyacı buralara sipariş verilerek, devlet destekli ve garantili bir sıcak para akışının sürmesine özel bir önem verilmiştir³⁸.

V. ÇOCUK SUÇLULARIN ISLAHI VE EĞİTİMİ İŞLEVİ

Islahhanelerin çocuk suçlarıyla ilgili misyonuna ilişkin ise kısaca şunları söyleme olanağı vardır: Osmanlı öncesi İslam tarihinde bazı münferit hapis cezaları olmakla birlikte ceza infaz mekânı olarak kale burçları, zindanlar veya resmi kurumların bodrumlarının kullanılması, bu geleneği devralmış olan Osmanlıda da benzer uygulamaların sürmesinin önünü açmıştır³⁹. Fıkha göre kişinin hapsedilmesini engelleyen bir hüküm olmamakla birlikte, yaygın olarak kullanılmadığını rahatlıkla söyleme olanağı vardı. Bu konudaki temel dönüşüm, Batı hukukunun kabulüyle beraber ilerleyen uzun soluklu bir süreçte gerçekleşmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri, ıslahhanelerle Osmanlı Devleti'nde hürriyeti bağlayıcı cezalar ve bir infaz kurumu olarak "hapishane"nin ortaya çıkmasının doğrudan bir ilişkisinin olduğudur⁴⁰.

1867 yılında ilan edilen Islahhaneler Nizamnamesi'nin 44. maddesi bir yıl ve üzerinde hapis cezası alıp, genel hapishanelere konulması uygun görülmeyen çocukların ıslahhanelere kabul edileceğine dair bir hüküm getirerek, modern bir ıslahevi fonksiyonu icra etmiş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Çocuk hapishanesi olarak kullanılan ıslahhanelerin bu konuda ifa ettikleri fonksiyona dair mevcut bilgiler ışığında bazı tespitler yapmak gerekirse şunlar söylenebilir. Hemen belirtmek gerekir ki gerek ilk ıslahhanelerin kurulduğu 1865'li yıllar gerek yaygınlıklarını büyük ölçüde tamamladıkları 1880'li yıllara ait çocuk suçluların oranını bilmemize olanak sağlayacak herhangi bir sayısal veriye sahip değiliz. (Niş ıslahhanesinde barındırılması öngörülen çocuk sayısı hariç oda 100-120 civarındadır)⁴¹. Ancak, ülkenin sosyo-ekonomik tablosunun daha da kötüleştiği 1897 yılında yayımlanan Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığında, 48.154 mahkûmdan on dört yaşın altındakilerin sayısının 514 olarak verilmesi mevcut ıslahhanelerin rahatlıkla bu fonksiyonu icra edebileceğini göstermektedir⁴².

Bir yıl ve üzerinde hapis cezası alan küçük suçluların eğitim süresi beş yıl olan ıslahhanelere kabul edildiklerinde farklı yoğunluk ve nitelikte bir eğitime tabi tutulup tutulmadıkları eldeki verilere göre tespit edilememiştir. Ancak öyle anlaşılıyor ki, zaman aralığı ne olursa olsun,

³⁷ *Yilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmâtının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-194.

³⁸ Bazı örnekler vermek gerekirse, Halep bölgesindeki askeri birliklerin elbise, ayakkabı vb. malzemelerinin önemli bir kısmı ıslahhane imalatından sağlanırken, yine İzmir ıslahhanesi önemli gelir kaynaklarından birini askerlere imal ettiği setre, pantolon, ayakkabılardan sağlamıştı. Yine İstanbul kız ıslahhanesine asker çamaşırı dikimi konusunda önemli siparişler veriliyordu. BOA. AMK.MHM., 441/36; BOA. İ.Ş.D., 14/629; BOA. İ.D., 42096.

³⁹ Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2005, ss.4-40.

⁴⁰ Osmanlı'nın Batı'dan aldığı 264 maddeden oluşan *Kanun-ı Ceza (1858)* ilan edildiğinden de bile "habs" kavramı kullanılırken infaz kurumu olarak bir "hapishaneden" -kalebentlik tabiri kullanılmıştır- bahsedilmemiştir. Aynı kanununun 40. maddesinde çocuk suçluların hapis cezasının infaz şekli yine kalebentlik olarak tarif edilmiştir. Avrupa tarzı bir infaz kurumu olarak hapishanelerin kurumsal bir gelişim göstermesi 1870'li yıllardan sonraya rastlar.

⁴¹ Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s.294.

⁴² *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*, (Hazırlayan Tevfik Güran) Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, Tarihi İstatistikler Dizisi no: 5, s. 63.

çocuklar büyüklerin kaldığı hapisanelere konulmayarak, cezalarını yaşitlarıyla birlikte ıslahhanelerin kazandıracağı nitelikleri alarak çekmeleri temel hedefti. Bu uygulamanın en dikkate değer yönü ise, çocuk suçluların kurum içi haklar açısından herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmamış olmalarıydı⁴³. Tüm masrafları devlet tarafından karşılanan bu organizasyon, daha sonra sadece çocuk suçlulara yönelik olarak açılacak ıslahevlerine öncülük yapması bakımından ayrıca dikkate değerdir.

Islahhane ve Sanayi Mekteplerinin günümüz teknik okullarına dönüşmeye ve yetim çocuklarla ilgili misyonunu yavaş yavaş Eytamhane ve Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne devretmeye başladığı 1900'lü yılların ilk çeyreğinden itibaren çocuk suçlularla ilgili misyonunu da Adliye Nezareti'ne devrettiği anlaşılıyor⁴⁴.

VI. ISLAHHANELERİN KARMA EĞİTİME KATKILARI

Islahhanelerin karma eğitim konusundaki misyonu ile ilgili de şunlar söylenebilir: XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin temel eksenini, imparatorluğun parçalanmasını kendileri açısından bir strateji ve siyasal-ekonomik tekel alanı sorunu olarak gören Avrupa devletlerinin izlediği yeni politikalarla mücadele oluşturmuştur.

Merkezi yönetimin gerek devleti yeniden yapılandırmak gerek çözülmeyi engellemek için Tanzimat'la gündeme getirdiği bazı uygulamalar, büyük devletlerin imparatorluğu tasfiye süreci konusundaki planlarına yeni malzemeler oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın tüm tebaanın can, mal ve ırz güvenliğini sağlama konusundaki öngörüsünün sık sık suiistimal edilmesi uygulamaları, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile yeni müdahale alanlarının oluşmasına zemin hazırlayacaktı. Fermanın gayr-i Müslimlerin gündelik yaşam, eğitim, askerlik, vergi uygulamaları, yargılanma gibi konularda Müslümanlarla aynı hak ve olanaklara sahip olmalarıyla ilgili taahhüdü, kısa süre içinde imparatorluğun bütünlüğünü koruma konusunda Avrupa ile girilen en büyük çatışma alanını oluşturacaktı. Gündelik yaşamın dinamiklerini kanunla kısa sürede tanzim etmenin güçlüklerini bilen büyük devletler, önce ağırlığı adli hususlara verecekler, bu konudaki başarılarından sonra askerlik ve özellikle gayr-i Müslimlerin kendi eğitim kurumlarına kavuşmaları konusunda misyoner ve azınlık okulları da dâhil olmak üzere birçok müdahale alanı yaratmışlardır.

Eğitim konusundaki müdahalenin temel gerekçesi, Osmanlı eğitim kurumlarının farklı dinlere mensup tebaaya eşit şekilde kapılarını açmamasıdır. Osmanlı'nın yeni strateji ve talepler karşısındaki genel tavrı "sürüncemede bırakma" ve mümkünse *düvel-i muazzama*'nın isteklerini dayanaksız hale getirme çabası şeklinde kendini göstermektedir.

Eğitimle ilgili Avrupa/Osmanlı rekabeti politik özellikler taşısa da⁴⁵ ıslahhanelerin kurucusu Midhat Paşa'nın hümanist ve eşitlikçi tavrının bu sürece olumlu katkılarda bulunduğu açıktır. Valilik yaptığı tüm vilayetlerde ıslahhaneler dışında diğer okullarda da karma eğitimi teşvik eden uygulamalara imza attığı görülmektedir. Osmanlılık ideolojisinin uygulayıcılarından ve modern bir ülkede tüm yurttaşların hak ve ödevler açısından eşit konumda bulunmasını

⁴³Islahhaneler Nizamnamesi, *Düstür*, I. Tertip, II. Cilt, 44. ve 49. maddeler.

⁴⁴Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 19 Haziran 1918 tarihli bir belgede, artık ülkede çocuk suçlulara özgü bir ıslahhane kalmadığından yenisinin yapılmasının elzem olduğu, eğer bu mümkün değilse geçici bir mekanın bu işe tahsis edilmesinin zorunlu hale geldiğinden bahsedilmesine bakılırsa, çocuk suçluların kendilerine özgü ıslahevlerine kavuşmaları için 1930'lü yılları beklemeleri gerekecekti(BOA,DH.MB.HPS. 34/97); BOA.DH.MB.HPS., 158/37; BOA.DH.UMVM., 167/14; BOA.DH.MB.HPS., 78/36.

⁴⁵Emperyal rekabetin çocuklara yansıyan yönü ise, Rusya'nın bölgedeki kimsesiz Bulgar çocuklarını eğitime konusundaki çabalarıydı ki, bu durum özellikle 1850'li yıllardan itibaren Bâb-ı Âli'nin dikkatle izlediği bir husustu. Bölgede ve kendi ülkesindeki yurtlarda sürdürdüğü bu faaliyete Bâb-ı Âli, Bulgar ve Müslüman çocukları ıslahhane çatısı altında buluşturarak cevap vermekte gecikmeyecekti. Bulgarların bağımsız olma konusundaki çabalarının önemli ivme kazandığı yıllarda etnik ve dini çatışmaların artması, karma eğitim yapılan ilk pilot okulun ıslahhane olması Rusya dışındaki diğer büyük Avrupa devletlerine Islahat Fermanı'nın ilanından sonra eğitim konusundaki şikâyetlerine verilen somut ve önemli bir cevaptı.

samimiyetle savunanlardan olan Midhat Paşa'nın hamiliğini yaptığı bu kurum, karma eğitim ve anılan ideolojinin hayat bulduğu önemli uygulamalardan biri olmuştur. Kendinin kaleme aldığı İslahhaneler Nizamnamesi'nin ilk maddesinin "İslahhaneye alınacak çocuklar yerli ve yabancı ve İslam ve Hıristiyan her ne olursa olsun eşit olarak alınacaktır"⁴⁶ ibaresiyle başlaması bu uygulamaya verilen önemi göstermesi açısından kayda değerdir.

Bu konudaki uygulamalarla ilgili genel bir kanı oluşması konusunda bazı örnekler vermek olanaklıdır: Örneğin sokaktan alınarak ıslahhanenin çatısına kabul ettiği 8–10 yaşlarındaki gayr-i Müslim bir çocuğun "yaz aylarında çobanlık yapmak üzere 10 paraya kiralandığı ancak kışın yaklaşmasıyla birlikte işine son verilerek sokağa terk edildiği ve üzerinde eski bir keçi postuyla donmak üzere iken bir dükkân kepengi altında bulunduğu"⁴⁷ anlatılarak, çocuklar arasında din ve mezhep ayrımı yapılmadan kurumun çatısının herkese açık olduğu ilan ediliyordu. Yine anılan gazetede temel vurgunun karma eğitime yapıldığı oldukça geniş bir haber göze çarpmaktaydı⁴⁸.

Niş ve Tuna vilayetlerindeki ıslahhanelerdeki öğrencilerin yaklaşık 4/1'i gayr-i Müslim'di. Yani Bulgar ve Yahudi (2 kişi) çocuklardan oluşuyordu. İzmir ıslahhanesinde Rum çocuklar da barınırken, diğer ıslahhanelerde de bölgenin etnik ve dini yapısıyla paralel olarak Ermeni, Süryani vb. etnik ve mezhepten çocuklar Müslüman çocuklarla birlikte eğitim alıyorlardı. Çocuklar pratik derslere geçmeden önce mensup oldukları dinin eğitimlerini yine kendi dinlerinden olan hocalardan alıyorlardı. Ayrıca Rum ve Bulgar çocukların kendi dillerinde eğitim almalarına izin verildiği, matbaa şubesinde olanların kendi kaligraflerinde çalışmalar yaptıkları bazı belgelerden çok net olarak anlaşılmaktadır⁴⁹. Çocukların daha iyi kaynaşmaları konusunda bazı ıslahhanelerde müzik dersleri verildiği⁵⁰, korolar kurulduğu hatta İzmir ıslahhanesinde kurulan bandonun 80'e yakın alaturka ve alafranga parçayı seslendirecek hale geldiği anlaşıyor⁵¹.

Etnik-dinsel heterojenlik konusunda merkeze yansıyan ciddi bir şikâyetten bahsedilmemekle birlikte, bu konuda bazı güçlüklerle de karşılaşıldığı görülür. Örneğin Halep valisi sadarete gönderdiği bir yazıda "burada Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi çocuklarının değil aynı mekânda gecelemleri yan yana bile gelmeleri görülmüş şey olmadığından, birbirlerine alışana kadar gündüzleri ıslahhanede geceleri ayrı ayrı yerlerde konaklamalarının uygun olacağını" ve bu çerçevede "şimdilik ıslahhane nizamnamesinin mensup olunan dinlere göre eğitim verilmesi ve geceleri de ıslahhanede konaklanması gerektiğiyle ilgili" öngörülerinin kendi vilayetinde uygulanmaması konusunda kendine yetki verilmesini rica ediyordu. Valinin özellikle endişe ettiği husus, çocukların olası bir husumetinin metropolit ve hahambaşı tarafından siyasi istismar konusu haline getirilebileceğiydi. Valiye merkezden nasıl bir cevap verildiğiyle ilgili bir bilgiye rastlayamasak da daha sonraki belgelerde anılan ıslahhanede çeşitli dinlerden 50 kadar çocuğun barınmaya devam ettiği anlaşıyor⁵².

Karma eğitimi ıslahhanede kalan çocuklar çerçevesinde değerlendirdiğimizde yaklaşık 5 yıllık süreçte özellikle meslek derslerinde bir arada bulunan bu çocukların hoşgörü ve birbirlerini tanıma konusunda önemli mesafeler kaydettikleri kesinlikle umulabilir.

⁴⁶Bu vurguya dair ayrıca bkz., BOA.İ.D., 50047.

⁴⁷Takvim-i Vekâyi, Def'a 746.

⁴⁸Takvim-i Vekâyi, Def'a 752.

⁴⁹BOA. İ.D., 42096.

⁵⁰Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1317, Def'a 20.

⁵¹Salnâme-i Vilâyet-i Aydın 1296/1879 Def'a 1, 1297/1880 Def'a 2, 1301/1884 Def'a 6.

⁵²BOA.İ.ŞD., 13/610

İslahhanelere yapılan yardımlar konusunda da dinsel ve etnik bir kaygı gözetilmediği rahatlıkla söylenebilir. Yapılan bağış listelerinde gayr-i Müslim vatandaşların da çokça yer alması, büyükler açısından da bir hoşgörü ortamının işaretleri olarak yorumlanabilir⁵³.

Osmanlının bu konudaki tavrını ve samimiyetini test etmeye olanak veren arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki, farklı din ve ırktan erkek ve kız çocuklarının karma eğitim görmesi konusunda ıslahhane önemli bir başarıya imza atmıştır denilebilir.

SONUÇ

İslahhaneler öncelikle açıldıkları vilayetin yerleşim birimlerindeki 5-13 yaşları arasındaki kimsesizleri, maddi ve fiziki olanaktan yoksun ailelerin çocuklarını himayesine almaktaydı. Dilencilik yapan veya serseriliğe heves eden çocuklar ile fakir aile çocuklarından işsiz olanlar yine kurumun öncelik verdiği öğrenci profilini oluşturuyorlardı. Bunların yanısıra 5-13 yaşları arasında bir yıl ve üzerinde hapis cezası alıp, genel hapishanelere konulması uygun görülmeyen çocuklar da ıslahhanelere kabul edilmekteydi.

İslahhanelerin tüm eğitim süreci dikkate alındığında şu amaçlara hizmet ettiği söylenebilir: 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyümeleri sağlanıyordu. Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir fonksiyon üstleniyordu. Çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim alarak maddi açıdan da yeterli bireyler haline gelmelerine katkıda bulunuluyordu. Küçük yaşta suç işleyen çocukların büyüklerin kaldığı hapishanelere konulmayarak, cezalarını emsalleriyle birlikte ıslahhanelerin kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu.

Kuruldukları 1863 yılından etkinliklerini yitirdikleri XX. yüzyılın başlarına kadar sosyo-politik ve ekonomik sorunlar nedeniyle mağdur durumda kalan çocuklar konusunda önemli bir boşluğu doldurdıkları rahatlıkla söylenebilir.

TEŞEKKÜRLER

Bu makalenin araştırma desteği TÜBİTAK tarafından sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akgün, S. (1986). Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni: *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK, Ankara, ss.185-201.
- Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Besim Ö., *Çocuklara Dair*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1341.
- British Documents on Ottoman Armenians (BDOA)*, ed. B. N. Şimşir, Ankara, 1983-1990.
- Bloch, A. Herbert and Frank T. Flynn, (1956). *Delinquency: The Juvenile Offender in America Today*, Seventh Edition, Random House, New York.
- Clark, E. (2006). Osmanlı Sanayi Devrimi: (Çev., Yavuz Cezar), Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, ss. 467-480.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie*, Paris, vol. I, s. XVI- XVII.
- Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

⁵³ BOA. İ.D., 41114.

- Demirbaş, T. (2005). Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi: *Hapishane Kitabı*, Naskali, Emine Gürsoy-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, ss.4-40.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul.
- Giz, A., (Ocak 1969). İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu: *İSOD*, sayı 35, ss.20-22.
- Habiçoğlu, B. (1993). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul.
- Issawi, C., (1980). The Economic History of Turkey (1800-1914), Chicago.
- İnalçık, H. (1943). Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara.
- İpek, N., (1994), Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890), Ankara.
- Karpat, K. H (1985). *Ottoman Population (1830-1914)*, Madison.
- Koç, A. (2003). Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka: *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, İstanbul, ss.183-193.
- Koç, B. (2004). Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği: *Kebikeç* 18, ss.407-415.
- Mahmud C. (1338). Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat Ve İcraatı, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Midhat P. (1325). Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1986). Midhat Paşa'nın Vilâyet Yönetiminde Kadroları ve Politikası: *Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu*, TTK Ankara.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*, (Hazırlayan Tevfik Güran) Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, Tarihi İstatistikler Dizisi no: 5.
- Önsoy, R. (1988). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Özbek, N. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbek, N. (2002). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet: *Toplum ve Bilim* 92, Bahar, ss.11-12.
- Özbek, N., (1999). İkinci Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Darülhayr-i Ali: *Tarih ve Toplum*, Ocak, ss. 11-20.
- Pinson, N. (1972). Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War, "*Etudes Balkaniques*", Sofia, no: 3.
- Sapmazlı, H. (1943). *Çocuk Hakları ve Himaye Müesseseleri*, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, (Çev. Dilek Şendil) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi(1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy Ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938.
- Unat, F. R. (1962). Niş İslahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge: *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114, Ağustos, ss.5-6.
- Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat.
- Yıldırım, N., (1996). İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas.
- BOA. İ.MVL, dosya no: 502, gömlek no: 22735.
- BOA. DH.UMVM., 114/55.
- BOA. DH.UMVM., 96/51.
- BOA. DH.UMVM., 70/27.

- BOA. Y.PRK.BŞK., 1/49.
 BOA. A.DVN., dosya no:35, gömlek no:20.
 BOA. AMK.MHM., 441/36.
 BOA. A.MKT. MHM., 334/65.
 BOA. İrade, Dâhiliye 50047.
 BOA. İrade, Dâhiliye 42096.
 BOA, İrade, Dâhiliye 36231.
 BOA. İrade, Dahiliye 41114.
 BOA. İrade, Dâhiliye 41128.
 BOA. İrade, Dâhiliye 40838.
 BOA. İrade, Dâhiliye 41580.
 BOA. İrade, Dâhiliye 65852.
 BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 14/629.
 BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 8/412.
 BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet 13/610.
 BOA.DH.MB.HPS., 34/97.
 BOA.DH.MB.HPS., 158/37.
 BOA.DH.UMVM., 167/14.
 BOA.DH.MB.HPS., 78/36.
 BOA. A.MKT. NZD., dosya no:218, gömlek no:81.
 BOA. A.MKT.NZD., dosya no:220, gömlek no:47.
 BOA. İ.DH., dosya no:372, gömlek no:24653.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 746.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 752.
Takvim-i Vekâyi, Def'a 891.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye H.1316-1321.
Salnâme-i Vilâyet-i Adana Def'a 1-25.
Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, Def'a 2-25; H.1297, Def'a 2.
Salnâme-i Vilâyet-i Bağdat Def'a 1-21.
Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut, Def'a 1-7; H.1322, Def'a 5.
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna Def'a 1-15; H.1290-1291, Def'a 8-9.
Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır Def'a 1-20; H.1286-1323, Def'a 1-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Edirne Def'a 1-28.
Salnâme-i Vilâyet-i Girit Def'a 1-2.
Salnâme-i Vilâyet-i Haleb Def'a 1-22.
Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr Def'a 2-34; H.1288-1302, Def'a 2-12.
Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu, Def'a 2-18; H.1287-1317, Def'a 2-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Selanik Def'a 2-20.
Salnâme-i Vilâyet-i Sivas Def'a 1-16.
Salnâme-i Vilâyet-i Suriye Def'a 4-32.
Salnâme-i Vilâyet-i Tuna Def'a 1-10; H.1289-1290, Def'a 5, 6.
Salnâme-i Vilâyet-i Yanya, Def'a 1-8; H.1291-1292, Def'a 2.